
Л.Якубова

**НЕРАДЯНСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
20-х – ПОЧАТКУ 30-х років ХХ ст.**

Мета опанування громадянською свідомістю етнічних меншин УСРР та спрямування її в радянське річище була надзвичайно актуальною на початку політики коренізації. Обстеження стану етнічних меншин, здійснені ЦКНМ в 1924-1925 рр., виявили, що майже п'ять років радянської влади процес "радянізації" в місцях компактного розселення етнічних меншостей тупцювався на місці. В подальшому прискорена "радянізація" етнічних громад поруч з переслідуванням нерадянських суспільно-політичних рухів і організацій становила основний зміст повсякденної праці нацменустанов і органів влади всіх рівнів, адже цілком виправдано розглядалася як підоснова зміцнення більшовицького режиму. Названий напрямок радянської роботи з натхненням висвітлювався радянсько-партійними діячами. Улюбленим штампом радянської номенклатури була теза про неухильне підвищення політичної активності національних меншин, виявом чого вважалася зростаюча з року в рік активність виборців, збільшення представництва жінок та комсомольсько-партійних шарів у складі національних рад.¹

У новітніх дослідженнях проявилось критичне ставлення істориків до радянських громадсько-політичних об'єднань: КП(б)У, ЛКСМУ, КНС. Зростання участі етнічних меншин у радянських суспільно-політичних організаціях сучасники пов'язують з намаганням влади штучними засобами створити ілюзію масової підтримки меншинами радянської влади та її політики, або використанням названих організацій окремими представниками етнічних громад в інтересах кар'єрного зростання та кращої соціальної реалізації. При цьому автори посилаються на низку архівних джерел, які являють з себе специфічні рознарядки на охоплення етнічних меншин певними політичними рухами, з чітко визначеним заздалегідь відсотковим представництвом етнічних громад.

Якщо динаміка представництва етнічних меншин у політичних структурах радянської України в цілому висвітлена ще в довоєнних працях, то історія політичного руху, як такого, в середовищі етнічних меншин, існування нелегальних політичних

рухів та їхньої політичної платформи, особливостей політикуму етнічних громад та специфічних інтересів останніх, розвитку нерадянської політичної думки в середовищі етнічних меншин і, відповідно, характеру співпраці останніх з радянською владою висвітлені лише фрагментарно. Безумовно, це пов'язано з обмеженістю архівних джерел з проблематики, проте поява відповідних досліджень стосовно єврейської меншини² дозволяє досить оптимістично розглядати майбутнє цього напрямку історичних досліджень. З'ясування рівня політичної мобілізації кожної окремої етнічної громади – справа майбутнього, втім, дослідження названої проблеми є основоположним у розумінні трансформації радянської держави та її політичної системи в міжвоєнний період у напрямку тоталітаризму.

Досить сталий інтерес дослідники проявляють до питання політичних переслідувань етнічних меншин з боку радянської влади³. Не секрет, що більшовики вміло і широко використовували політичний терор для знищення опозиції та встановлення монопартиї в першій половині 20-х рр., педантично викоринювали натяки на політичне інакомислення протягом другої половини 20-х рр., і відверто запровадили в країні стан політичної війни вже з початком суцільної колективізації. Дослідники зауважують, що протягом політики коренізації переслідування спрямовувалися проти церковних діячів, національної інтелігенції, так званих “шкідників”.⁴ Більшість дослідників схиляється до думки, що поодинокі випадки політичних репресій щодо етнічних громад набули масового характеру з 1933 р. Окремі історики назвали їх продовженням голодомору і геноциду як проти українців, так і проти поліетнічного населення УСРР загалом.⁵ За спостереженням О.Рафальського особливістю цього етапу політичного життя в радянській країні була політизація, вихід на “... авансцену політичного життя підфарбованого інтернаціональною риторикою великодержавного шовінізму”⁶, притягнення до карної відповідальності широких верств позапартійної людності, зростання мирової небезпеки фашизму та укладення Німецько-Польського міждержавного договору, що зумовило масові репресії в середовищі німців і поляків України. Розпал політичних репресій припадає на більш пізній історичний період, що ж до 20-х – початку 30-х рр., на нашу думку, слід уважніше придивитися до історії політичних відносин у цей період аби з'ясувати причини визрівання “великого терору” кінця 30-х рр. Досить цікавими у зв'язку з цим видаються спроби окремих істориків визначити міру

відповідності дійсності звинувачень певних політичних процесів, сфабрикованих спецслужбами, віднайти в них ознаки руху опору національних меншин тоталітарному режиму та з'ясувати його форми. Так, зокрема, О.Я. Калакура дійшов висновку, що переслідувалися як правило особи, що критично ставилися до більшовицького режиму, прагли зберегти національну та релігійну свідомість.⁷

Враховуючи те, що дослідження проблем нерадянської складової суспільно-політичної активності етнічних меншин УСРР в міжвоєнний період перебуває на початковій стадії, в пропонованій публікації ми пропонуємо розглянути в загальних рисах напрямки розвитку політичних процесів в середовищі етнічних меншин протягом 20-х – першої половини 30-х років, окреслити урядову політику щодо них та визначити викликані нею трансформації в суспільно-політичному житті етнічних громад України.

* * *

З перших років існування більшовицький режим характеризувала невідповідність проголошуваних гасел з дійсними заходами по регулюванню суспільно-політичної ситуації. Всупереч конституційним заявам про всебічну підтримку громадських організацій трудящого люду, уряд здійснював політику жорсткого контролю за створенням та існуванням громадських організацій і керувався принципом монополізації політичного життя та думання більшовицькою партією. Вже жовтнева 1921 р. міжвідомча нарада, скликана Відділом національних меншин при НКВС, кваліфікувала існуючі національні організації німців та євреїв як контрреволюційні, куркульсько-клерикальні спілки, позбавивши їх права існування в радянській країні.⁸

Найбільш послідовною та непримиренною була позиція більшовиків у питаннях припустимості існування будь-яких політичних партій, окрім ВКП(б). У першій половині 20-х рр. шляхом внутрішньої розкладної роботи та здійснення репресій більшовицька диктатура витравила з суспільного життя, або принаймні завела в глибоке підпілля всі існуючі політичні партії республіки, як загальноукраїнські, так і національні. Принагідно зауважимо, що суспільно-політична активність окремих етнічних громад та гострота "національного питання" в їхньому середовищі мали суттєві відмінності, вимоги національного характеру відігравали нерівнозначну роль в суспільно-політичних колах

найчисельніших етнічних меншин України, які разом з українцями становили основу народу республіки.

Росіяни аж до кінця 20-х рр. не висували власні національні інтереси в якості пріоритетного напрямку своєї громадської позиції і як правило не протиставляли їх загальній політиці радянської влади, оскільки в широких колах громадськості соціалістична революція асоціювалася з російською революцією.

Незважаючи на відносну чисельність, доволі пасивною протягом непу залишалася суспільно-політична позиція поляків України. Характерною ознакою політичного мислення польської діаспори республіки була її орієнтованість на сусідню Польщу та прагнення об'єднатися з історичною батьківщиною. Значна залежність польської громади від оцінок радянської влади з боку польського уряду та католицького священства визначала характер громадянської поведінки етносу в складі УСРР та його перманентну опозиційність до заходів більшовицького уряду. Найбільшого поширення в середовищі польського селянства набули напівлегальні релігійні гуртки, які унаочнювали досить складні взаємини громади з більшовицьким режимом.

Німці України в цілому були лояльними радянській владі. Вони, хоча й займали досить активну суспільну позицію, проте переважно гуртувалися в суспільних та громадських організаціях. Протягом 20-х рр. не зафіксовано жодної спроби громади створити політичну партію, яка б ставила собі за мету презентацію та відстоювання прав меншини в СРСР.

Болгари,⁹ чехи та греки УСРР за суспільно-політичними характеристиками були подібними до німців, оскільки й сутність соціально-економічних проблем в їхньому середовищі не суттєво відрізнялася від останніх. Водночас етнічна спорідненість перших етносів та конфесійна близькість останнього суттєвим чином притушували гостроту суспільних суперечностей громад з радянською владою та оточуючим етнічним середовищем, що врешті-решт визначило помірковану суспільно-політичну позицію названих громад та їхню незначну громадську активність. Досить сказати, що отримавши відсіч спробам організації власних національних кооперативних спілок на початку 20-х рр., вони надалі вже не відновляли спроб створити будь-які громадські організації національного характеру.

Єдиною меншиною, яка характеризувалася високим рівнем суспільно-політичної активності та мала численні партії й суспільні організації була єврейська. В першій половині 20-х рр.

єврейська громада України характеризувалася надзвичайно високим рівнем суспільної конфліктності. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й організації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки в значних обсягах протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконували завдання “встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці”.

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками суспільної думки меншини. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом на “єврейській вулиці” користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. Втім у стані єврейства, орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Доктрина сіоністського руху, визріла в колах українських євреїв наприкінці XIX ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр. єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, робити перші досить складні кроки на Землі Обітованій, а становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності, отже, сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок 20-х рр. організаційна структура сіоністського руху в межах колишньої Російської імперії виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); “Мізрахі” (організація релігійного характеру); “Цеірей-Ціон”¹⁰ (організація сіоністського робочого руху поміркованого соціалістичного толку); “Поалей-Ціон” (з 1923 р. ЄКРП)¹¹ (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); “Гашомер-Гацоїр”¹²; “Геголуц” (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини);

“Тарбут”¹³ (культурна та просвітянська організація для розвитку освіти на івриті) тощо.

Висновки ЦБ євсекції стосовно діяльності сіоністів¹⁴ були безапеляційними: “Сіоністська організація в усіх її розгалуженнях глибоко контрреволюційна і перебуває в різкій суперечності з інтересами робітничого класу”.¹⁵ Сіоністські партії були заборонені більшовиками практично з перших кроків радянської влади, оскільки політична програма сіоністичного руху, ухвалена на 3-му з’їзді сіоністів Росії (грудень 1906 р., Гельсінгфорс) докорінним чином суперечила більшовицькій практиці вирішення національного питання. Серед пріоритетних напрямків політичної боротьби вона називала: демократизацію суспільного ладу; парламентаризм; автономію і гарантії прав національних меншин; визнання за єврейством права самоврядування в усіх галузях національного життя; право користування національною мовою в суді, школі, суспільному житті; право дотримуватися суботи та ін.¹⁶

Євсекції ставилися до сіоністів як до свого основного політичного ворога. Єврейський комуністичний союз України в червні 1919 р. охарактеризував партію сіоністів як “... єврейське видання всеросійської партії кадетів... центр, навколо якого об’єднується все те в єврейському народі, що зацікавлене у відновленні колишньої свободи експлуатації й спекуляції”.¹⁷ Серед програмних вимог сіоністів, що докорінно суперечили політичній платформі більшовизму були прагнення зберегти єврейські общини, як основний осередок формування єврейського етносу, підтримка релігійного виховання в школах, орієнтація на іврит.

У свою чергу не менш критичним було ставлення сіоністів до більшовиків і очолюваного ними уряду. В першій половині 20-х рр. єврейські партії розгорнули досить активну роботу в підпіллі. Зокрема в травні 1922 р. “Цейрей-Ціон” скликала нелегальну конференцію в Києві, яка вимагала від більшовиків відмови від партійної диктатури.¹⁸

Значну групу в сіоністському русі становили соціалістичні партії, які протягом 1917 – 1921 рр. виявляли підтримку РКП(б) і поруч з нею боролися за здійснення соціалістичної революції. Влітку 1920 р. ЦК ЄКП (“Поалей-Ціон”) ініціювала переговори з приводу організаційного включення її до складу партії більшовиків в якості єврейської секції. На початку 20-х рр. більшовики ще не переслідували ЄКП, хоча відмежувалися від її декларацій та виступів і здійснювали “рішучу ідеологічну боротьбу” з останньою.¹⁹

Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. 1924 р. Сіоністсько-соціалістична партія, зокрема, писала: "... Наша партія визнавала і визнає величезне значення радвлади для справи визволення трудящих усього світу, але значення радвлади втоптується в бруд і зводиться нанівець нічим не оправданим, найпідступнішим, все зростаючим терором."²⁰ Отже, вістрія політичних виступів єврейських партій спрямовувалося не проти влади рад, а проти влади більшовицької диктатури, яка на певному етапі стала ототожнювати себе з радянською владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і непримиренною, а основна критика припала на євсекції, які на думку єврейського політикуму узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР. Відозва ЦК "Югенд Цеірей-Ціон" у липні 1923 р. наступним чином охарактеризувала сутність євсекцій: "Євсекція, що висить над головою євр[ейських] трудящих, як Домоклів меч, що наслідуює своєю діяльністю не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію всякої євр[ейської] трудової громадськості... – не продукт руху євр[ейських] трудящих, а кучка доктринерів, інтелігентів, відірваних від мас, з нею потрібно боротися... диктатура євсекції є продуктом диктатури компартії на всеросійській вулиці."²¹

Протягом першої половини 20-х рр. сіоністські організації, незважаючи на переслідування уряду, вирости у досить значну і впливову політичну силу, яка являла з себе всесоюзну організацію в підпіллі. Так, скажімо, "Геголуц" на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, які так само скликали власні конференції й з'їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівня.

Найвищої активності діяльність сіоністських партій набула напередодні створення ЦКНМ. У переддень запланованого, але не скликаного з політичних міркувань Всеукраїнського з'їзду національних меншин,²² ЦК Сіоністсько-соціалістичної партії 10-тисячним накладом випустила відозву, в якій вичерпно виклала власне бачення причин загострення єврейського питання та шляхи його вирішення. Ось основні претензії сіоністів-соціалістів

до більшовицького уряду: “Єврейські трудящі розгромлені економічно... Єврейські трудящі розгромлені духовно. Кількість єврейських шкіл є мізерною, і вони ведуть нужденне життя... Зростає покоління неуків і дикунів... Єврейство розгромлене політично...”²³ “Антирадянська діяльність” партії виявилася в наступних підбурливих закликах: “Вимагайте трудової національно-персональної автономії євр[ейських] трудящих. Вимагайте трудових єврейських рад, вільно обраних. Вимагайте створення еміграційних та переселенських інституцій. Вимагайте створення єврейських секцій при профспілках. Вимагайте зрівняння кустарів та ремісників-одинаків у правах з членами профспілок. Вимагайте будівництва євр[ейської] трудової кооперації... Вимагайте розкріпачення євр[ейської] кооперації від ярма євсекцій. Вимагайте кошти для національної трудової радянської школи.”²⁴ Відозва, що розповсюджувалася в громадських місцях, розсилалася поштою, досить боляче дошкуляла органам НКВС, оскільки за своєю спрямованістю була явно антибільшовицькою і водночас прорадянською, соціалістичною.

На середину 1925 р. сіоністські організації фактично залишилися єдиними діючими в підпіллі “організованими угрупованнями”²⁵ на теренах УСРР. Найбільш активними були політичні виступи молодіжних організацій, які скликали нелегальні конференції та наради, розповсюджували в громадських місцях листівки, час від часу влаштовували бійки з комсомольцями, зривали комсомольські збори, погрожували терористичними актами (м. Сновськ, Чернігівської округи)²⁶, випускали відозви з закликами до боротьби проти комсомолу та компартії тощо.

У 1925 р. за відомостями ДПУ в Одеській губернії було понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі - 5 тис., на Київщині - 2 тис., на Волині - 1,5 тис.²⁷ Загалом членами сіоністських організацій в Україні були 25-30 тис. євреїв до 23 років, і, за висновками сучасних дослідників, вони були кількісно і якісно сильнішими за організації КСМ. Доволі міцні позиції в середовищі єврейської молоді посідала Сіоністська соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), яка діяла впродовж 1921 – кінця 20-х рр. ХХ ст.

Другою за впливовістю силою в молодіжному сіоністському русі була “Організація сіоністської молоді” (ОСМ), яка фактично керувала напівлегальним товариством “Маккабі”. В 1924 р. відбулося об’єднання ОСМ зі студентськими сіоністськими організаціями “Гістартуд” та “Геховер”, організацією єврейських скаутів “Гашомер-Гацоєр” і гуртком “Кидимо”, внаслідок якого

була створена “Єдина всеросійська організація сіоністської молоді” (ЄВОСМ). Нищівні репресії проти організації відбулися в 1926 р., на нього ж внаслідок арешту 681 члена припадає початок занепаду цієї сіоністської партії, яка остаточно була розгромлена в 1934 р.²⁸

Сіоністські осередки існували в усіх без винятку населених пунктах, де мешкали євреї. На Україні був свій ЦК, Київський та Одеський областкоми, губернські та окружні комітети. Районні інструктори курували діяльність місцевих осередків раз на 2-3 тижні, окружні – раз на місяць, ЦК – раз на 3 місяці. Напівлегальна робота молодих сіоністів була досить різнобічною і плідною: організація безкоштовних обідів, роздача допомоги, створення мережі сільськогосподарських колективів, виробничих артелей і майстерень, субсидування груп емігрантів до Палестини, виступи, демонстрації, спроби отримати доступ до масової трибуни, розповсюдження листівок, конспіративна виховна робота (збори, бесіди, доповіді). В Одесі 1925 р. ДПУ “вимушено” закрило червоні кутки в клубах, оскільки вони були “захоплені” сіоністами і використовувалися для відповідної політичної пропаганди.²⁹ Молоді сіоністи та скаутські загони ворогували з КСМ та піонерською організацією за принципом: “Піонер – твій зліший ворог”³⁰ і, за висновками різних радянсько-партійних інстанцій, на середину 20-х рр. сіонізм являв з себе масовий рух єврейської молоді.

Наприкінці 1925 р. в Україні активізувався масований наступ на сіоністське підпілля. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалася під гаслом “Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв”.³¹ Як вже зазначалося, восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля.

1925 р. за відомостями сучасних дослідників став роком вирішальних успіхів КП у опануванні політичним простором в УСРР. Як відомо, в цей час відбулася примусова самоліквідація УКП, внаслідок якої український комуністичний рух був поглинений ВКП(б) як політично, так і кадрово. Однопорядкові процеси визначали взаємини ВКП(б) і сіоністських соціалістичних партій та позапартійних рухів. Якщо на початку 20-х рр. заборонна діяльність КП по відношенню до національних партій ґрунтувалася на абсолютизації принципу націоналістичної та контрреволюційної

небезпеки, то на середину 20-х рр. чітко окреслилася лінія боротьби з усіма попутниками та соціально близькими партіями за принципом виключення "... ідеологічн[ої] шкоди, що привноситься ... партією в уми ... [єврейських] робітників".³²

Підсумовуючи ідеологічні розбіжності соціалістів-сіоністів та КП в особі євсекцій, слід зауважити, що сутність конфлікту поміж ними полягала в докорінних розбіжностях стосовно бачення перспектив і змісту соціалістичного будівництва, як такого, і місця в ньому єврейської меншини, зокрема. КП відстоювала шлях побудови соціалізму, позбавленого етнічних ознак, на принципах інтернаціонального єднання. Ідею створення єврейської державності було названо "утопічною палестинізацією".³³ ЄКРП зі свого боку наголошувала на "... безнадійності будь-яких територіалістичних перспектив у СРСР, тобто можливості штучного створення єврейської більшості з нормальною класовою структурою і національним господарством в межах союзних республік".³⁴

Фактично йшлося про одночасне й небезпечне зіткнення в політичному полі УСРР та СРСР не лише трьох політичних, а й державницьких концепцій: радянської (тобто більшовицької), української та сіоністської. *Радянська* нав'язувала шлях побудови позанаціональної класової державності, побудованої на принципах формальної рівності її етнічних складових. *Українська* концепція виходила з необхідності національного відродження українства шляхом перетворення його на державну націю, утворення української національної держави з одночасним забезпеченням прав національних меншин. Прагнення української державності, кваліфіковане більшовиками як "петлюрівщина" цілком слушно розглядалося ними як основна небезпека територіальній і державній цілісності СРСР, і стало політичною віссю, навколо якої обертався весь комплекс складних і суперечливих взаємин між союзним та українським урядами протягом міжвоєнного періоду. Не менш небезпечною, як видно з політичної практики 20-х рр., більшовики вважали *сіоністську* доктрину, яка ставила мету відродження єврейської держави в кордонах історичної батьківщини.

Слід визнати, що такий вибухонебезпечний політичний "коктейль" в УСРР мав потужний руйнівний потенціал і дійсно становив загрозу владарюванню більшовиків. Немаловажним був також аспект постійних зв'язків сіоністів із закордонням, з якого вони отримували альтернативні оцінки як становища євреїв у

світі, так і діяльності радянського уряду стосовно вирішення єврейського питання в СРСР.

Зваживши гостроту проблеми, радянський уряд розіграв козирну карту в політичній боротьбі з сіонізмом, нею стала програма єврейської сільськогосподарської колонізації, створення єврейських національних районів в УСРР та Криму, а також автономної республіки в Біробіджані. Саме ця складова внутрішньої політики більшовиків у сукупності з дальшим переслідуванням сіонізму вибила реальне соціально-економічне підґрунтя з-під його ніг і забезпечила досить швидкий спад політичної впливовості та активності сіоністів в УСРР та СРСР.

Євреї України, на відміну від інших громад етнічних меншин, мали багатий досвід політичного життя і практику існування політичних партій національного характеру, що вочевидь відбило рівень політизації етнічної меншини та гостроту її тогочасних соціально-економічних проблем. Не випадково, більшовицький уряд поруч із заборонаю та переслідуванням сіоністських партій доклав багато зусиль для вирішення “містечкової проблеми”. Певне послаблення соціальної напруги в єврейському містечку, заходи сприяння єврейській сільськогосподарській колонізації, працевлаштування єврейської молоді та створення єврейських національних адміністративно-територіальних одиниць зробили свою справу: в другій половині 20-х рр. сіоністський рух в УСРР йде на спад і втрачає свої колишні позиції в суспільстві.

Селянські за своїм складом етнічні меншини відрізнялися від єврейства рівнем політичної активності, проявляли більше лояльності до радянської влади і не мали власних національних політичних партій. Проте й вони виявляли сталу тенденцію до організації національних громадських організацій, які досить тісно змикалися з релігійно-сектантським рухом. В умовах офіційної заборони в першій половині 20-х рр. в середовищі поляків діяли і користувалися значною суспільною вагою релігійні громадські організації “ружинців” і “терціярів”. Релігійні гуртки, що об’єднували 20 – 30 осіб (переважно бідноти й середняків), існували в усіх польських селах. 1925 р. в с. Гречани Проскурівського району їх було 20, с. Зеленому Війтовецького району – 30.³⁵ Діяльність гуртків відбувалася під пильним наглядом місцевих органів влади та ЦКНМ, яких турбувала їхня суспільно значуща робота, зокрема, вплив на виховання молоді, підтримка маломісних господарств за рахунок більш заможних, критичні вислови членів гуртків стосовно діяльності сільрад, хлібозаготівель, громадсько-

політичних кампаній радянської влади на селі. Особливістю діяльності гуртків було прагнення викрити облудність більшовицької соціально-економічної політики та пропаганди, спираючись на цінності католицизму. Не останню роль у настороженому ставленні більшовиків до “ружинців” і “терціярів” відіграла та обставина, що вони підтримувалися й скеровувалися з-за кордону, отже, поширювали в польському середовищі суспільні цінності та орієнтири буржуазної Польщі.

Зважаючи на численність підпільних гуртків та їхню впливовість, Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У в грудні 1925 р. ухвалила легалізувати існування гуртків з метою полегшення контролю за їхньою діяльністю в польському селі.³⁶ Протягом непу “ружинці” й “терціяри” відіграли непересічну роль у стримуванні “радянізації” польського села, внаслідок чого послідовно кваліфікувалися відповідними установами як осередки антирадянських сил. Спроби офіційних властей припинити діяльність гуртків натикалися на відчутний суспільний опір і загострилися на етапі здійснення суцільної колективізації. Так, у 1929 р. репресіям у зв’язку зі звинуваченнями в антирадянській пропаганді, тероризмі, шпигунстві піддалися “ружинці” та “терціяри” с. Гречани.³⁷ Протягом першої половини 30-х рр. уряд спромігся ізолювати гуртки від суспільної діяльності та позбавив їх впливу на виховання підростаючого покоління. Значно поменшавши чисельністю, гуртки сконцентрувалися виключно на відправленні релігійних обрядів, проте продовжували існувати й у другій половині 30-х рр.³⁸

Отже, протягом 20-х рр. більшовики УСРР послідовно запроваджували в життя ленінську концепцію монопартійності й штучними заходами (заборона, переслідування, репресії) обмежували можливості альтернативного політичного думання і волевиявлення народів країни. 20-і рр. лише з певними застереженнями можна назвати часом відносної політичної лібералізації. Цей час дійсно на краще відрізнявся від періодів політичного терору 1918-1920, 1930-1934, кінця 30-х рр., проте зміст політичних процесів визначало переслідування й знищення всіх альтернативних політичних партій та суспільних рухів. Це в свою чергу деформувало політичне життя, як таке, позбавляючи широкі суспільні верстви й етнічні громади можливостей відповідної реалізації.

Зрозуміло, що вакууму в сфері виявлення громадської активності в повному розумінні цього слова не могло бути. Після

ліквідації національних політичних партій та громадських рухів етнічні меншості УСРР тривалий час намагалися віднайти вихід своїм політичним і громадським амбіціям. Реалізувати їх в умовах описаної вище політики стосовно національних організацій і рухів було досить проблематично. Німці та євреї УСРР до 1924 р. були виключенням із загальної практики заборони організацій етнічних меншин. Перші мали три сільськогосподарські союзи, другі Союзи допомоги голодуючим і переселенцям. Проте ставлення органів влади до них було вимушено стриманим, чи, скоріше, приховано ворожим.

Прикладом типової політики стосовно позапартійних національних організацій може слугувати історія “Геголуцу” – молодіжного сіоністського руху, який опікувався питаннями підготовки єврейської сільськогосподарської колонізації та військової підготовки потенціальних переселенців до Палестини. Оскільки одним з напрямків діяльності організації було притягнення євреїв до продуктивної праці та соціальна реабілітація декласованої єврейської бідноти, то, більшовики, зважаючи на катастрофічне становище містечка в першій половині 20-х рр., вимушено “терпіли” “Геголуц”. Втім, характеристики організації з боку євсекцій були досить промовистими і відбивали основоположні суперечності організації з більшовицьким режимом. Вже 1919 р. основний зміст діяльності організації був визначений як “... вербування легіонерів для англійської [єврейської] експедиційної армії в Палестині, Аравії, [і навіть] Єгипті, де єврейські легіони беруть участь у придушенні повстань населення”.³⁹ 1922 р. ЦБ євсекцій ЦК ВКП(б) визнала, що праця “Геголуцу” врятувала єврейські землеробські колонії України від голодної смерті. Водночас, враховуючи зміцнення суспільних позицій організації, більшовики підкреслили, що боротьба за вплив на єврейські трудящі маси передбачає боротьбу з організаціями, подібними “Геголуцу”.⁴⁰ В січні 1922 р. в Харкові були арештовані учасники 3-ї конференції, що привело до розколу в організації. “Ліві” вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). “Праві” закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. “лівий” “Геголуц” отримав дозвіл діяльності в РСФСР, але був заборонений в Україні та Білорусії. Подальша практика політичної боротьби з геголуціанством ґрунтувалася на тезах Г.І. Бройдо⁴¹ (1922 р.): “Тією мірою, як ми не будемо чинити

опір роботі “Геголуцу”, тією мірою ми лише закріплюватимемо симпатії радянській владі численних кадрів єврейських ремісника, кустаря, дрібного торговця та декласованої бідноти, поглиблювати розкол в лавах єврейської буржуазії й послаблювати натиск єврейських партій і угруповань за кордоном проти радянської влади”.⁴²

Починаючи з 1923 р. серед мотивів стосовно заборони “Геголуцу” переважають міркування про неприпустимість прикладу існування організації як такої. Доповідна записка секретаря ЦБ євсекції ЦК РКП(б) А.Мережина зауважила, що “... питання про легалізацію євр[ейських] дрібнобуржуазних і націоналістичних організацій тісно зв’язаний з питанням про легалізацію і неєврейських, особливо українських і білоруських націоналістичних організацій з петлюрівським та балахівським забарвленням. Але, оскільки це питання вирішується негативно..., то й перше питання має бути вирішене негативно. Відмінне вирішення цих питань поставить наші місцеві органи влади у неможливе становище... “Геголуц” прагне також створити євр[ейську] національну с.-г., промислову й кредитову кооперацію. Цією своєю роботою він неминуче викличе також національну кооперацію у росіян, українців і білорусів, що розколе кооперативний рух за національною лінією, викличе національну гризню і, особливо в українських умовах, деморалізує всіх і вся”.⁴³

Активним переслідувачем “Геголуцу” був Е.Квірінг, який будучи секретарем ЦК КП(б)У, здійснював послідовну боротьбу з організацією, що, на його думку, здійснювала найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю батьківщиною.⁴⁴

В жовтні 1922 р. уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнародної єврейської громадсько-господарської спілки “Геголуц”. Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., в травні того ж року арешти знищили київський, харківський та кримські осередки, у вересні – білоцерківський. У липні 1924 р. рештки членів організації в містах і містечках Правобережжя також були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини.⁴⁵ До початку 1925 р. організація була розгромлена, а її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро євсекції при ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив “Геголуц” легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності.⁴⁶

Серед можливих причин ліквідації українських осередків цієї впливової та дієвої міжнародної організації, М.Журба називає побоювання конкуренції нерентабельним колгоспам і радгоспам з боку кооперативів “Геголуцу”, а також “перетворення останніх в опозиційну більшовицькому режимові політичну силу, що давало б прецедент для створення аналогічних організацій у середовищі українського селянства”.⁴⁷

Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях “Гехолуцу” в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

Не менш складною і драматичною була історія німецьких сільськогосподарських організацій, які підпали під жорсткий адміністративний тиск відразу після їхнього утворення. Німецька громада в першій половині 20-х рр. мала досить активну суспільну позицію, а її лідери пильно слідували за розвитком етнонаціональної політики більшовиків. Про те, що останні добре орієнтувалися в політичній ситуації й намагалися використати політичну кон'юнктуру на користь власних громад свідчить лист В. Янца до Катеринославського ГВК, датований 23.01.1924 р. В ньому лідер менонітської общини зокрема пише: “На виконання постанов XII з'їзду РКП з національного питання Уряд звернув увагу й на німецькі колонії, причому намічено виділити групи колоній з відомою кількістю населення, в 10 000 осіб, в особливі національні райони.

Наше населення вітає це призначення і з великою цікавістю слідкує за розвитком цього проекту.”⁴⁸

На початку 1924 р. становище радянської влади було настільки складним, а її вплив на етнічні громади настільки непевним, що останні мали змогу висловлювати та відстоювати свої корпоративні інтереси (за висловом В.Янца “свою волю”) на політичному рівні. За відсутності, фактичної заборони, існування національних політичних партій виразником колективної свідомості етнічних громад стали сільськогосподарські кооперативи, зокрема, Союз нащадків голландських вихідців на Україні (далі – СГВ) та сільськогосподарська кооперативна спілка “Колоніст”. Жодна з інших етнічних меншостей республіки не отримала дозволу на організацію принаймні подібних організацій, хоча час від часу зверталася до НКВС, ВУЦВК та РНК з проханнями реєстрації та затвердження проектів статутів організацій етнічних меншин. Серед них зокрема можна назвати Союз південноросійських

еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту, Всесоюзне об'єднання караїмських общин, Спілку біженців і уродженців з Бессарабії "Геть руки румунських загарбників від Бессарабії" тощо.⁴⁹

Історія створення та діяльності СГВ є показовою й характерною сторінкою політичної історії Країни Рад, вона досить виразно унаочнює політичні технології, використовувані більшовиками протягом 20-х рр. спочатку для затвердження монопартійної політичної системи, далі для тоталітаризації політичного життя суспільства. Національні гасла послідовно витравлялися більшовиками з суспільної свідомості і замінювалися гаслами інтернаціонального єднання трудящих.

Разом з тим, прагнення етнічних меншин та українства до створення саме національних, а не інтернаціональних за складом організацій було досить сильним і визначалося попереднім етапом розвитку національно-визвольного руху в Україні. Зокрема, в післявоєнні часи була очевидною тенденція до створення кооперативних спілок на національній основі. В грудні 1922 р. в прикордонні був створений Полонський сільськогосподарський союз, який химерно поєднував у своєму складі об'єднання інтегрального характеру та виробничі кооперативи, а також господарства поляків, українців і євреїв.⁵⁰

З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти (статут затверджений Головокооперкомом 12.10.1923 р.) німецька кооперативна спілка "Колоніст",⁵¹ створена внаслідок об'єднання декількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. спілка мала 12 відділень, 5264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону.⁵² Прояви неприхованого політичного екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне порушення законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поруч із вирішенням проблем господарського життя колоній чимдалі більше займатися правозахисною діяльністю. Практично захист населення від утисків радянської адміністрації становив головне завдання організації, що вочевидь проявилось вже на перших порах існування ЦКНМ: матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції ЦКНМ, змусили центральне радянське та партійне керівництво впритул зайнятися вивченням "німецького питання" на Україні і, врешті, стали базою для вироблення проекту національного районування в місцях розселення меншини.

“Колоніст” був підведений до необхідності саморозпуску вже в липні 1924 р. Замість нього були утворені 24 низові кооперативні товариства, що увійшли до складу загальної кооперативної системи УСРР.

Створений 1921 р. СГВ від початку розглядався радянськими можновладцями як антирадянська організація. Втім, криза початку 20-х рр. та широкі міжнародні контакти Союзу забезпечили йому можливість існування в першій половині 20-х рр. Взаємини Союзу та радянської влади з початком коренізації, всупереч очікуванням громади, увійшли в стадію перманентного загострення. Його причини полягали в тім, що Союз мав власне бачення завдань коренізації та її першочергових заходів, які, незважаючи на видиму подібність до радянської концепції політики, докорінним чином їй суперечили.

В згадуваному вже листі В. Янца вони висловлені наступним чином: “1) Створити за волею населення [виділення Авт.] національні райони. 2) Поновити в правах громадян колоній – менонітів, в межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу. 3) Після цього дати менонітським колоніям і районам створити національний склад адміністрації”.⁵³ То ж, більшовицька концепція так званого “національно-культурного відродження” менонітської громади докорінним чином відрізнялася від погляду власне етнічної меншини. Меноніти виходили з принципів загального демократизму і прагли надання права голосу всім громадянам країни без огляду на соціальне походження. Більшовики виходили з інтересів зміцнення диктатури пролетаріату, отже, керувалися не “волею населення”, а волею правлячої партії та освяченими нею принципами суспільного регулювання. З цієї ж причини ВУЦВК та РНК вже влітку 1924 р. розпочали широкомасштабну, хоча й приховану, акцію по включенню СГВ на правах автономної секції до загальнореспубліканської сільськогосподарської кооперативної системи та обмеження правозахисної діяльності Союзу.⁵⁴

Досить вагомим фактором загострення взаємин Союзу та органів радянської влади стала релігійна специфіка громади та особливості організації суспільного життя у менонітських селах, які водночас і перегукувалися з тогочасною комуністичною естетикою, і докорінно їй суперечили. Тоді, як партійні й комсомольські збори розпочиналися співами “Інтернаціоналу”, суспільні зібрання в менонітських селах розпочиналися й завершувалися співами псалмів і молебном.

Лейтмотивом діяльності СГВ протягом його існування була вперта боротьба за збереження національно-культурної та релігійної окремішності общини, пом'якшення наслідків руйнівного впливу радянських соціально-економічних реформ. На початку липня 1925 р. комісія ВУЦВК по обстеженню діяльності СГВ кваліфікувала змагання Союзу як "... показний контакт з профорганами і поряд з цим приховану боротьбу Союзу з радянізацією та прагнення ... підірвати авторитет органів влади... систематичне ігнорування радянської і суспільної роботи"⁵⁵ Не останнє місце в переліку претензій ВУЦВК до СГВ посідали "... різко негативне ставлення до організацій КНС і КСМ та вороже ставлення до ЛКСМУ і компартії".⁵⁶

Прагнення громади максимально відгородитися від навколишнього світу⁵⁷ загострювало й поглиблювало, незважаючи на громадянську лояльність менонітів, конфлікт з державою, яка зі свого боку домагалася зміцнення свого впливу на найдрібніші складові суспільного, а, врешті, й особистісне життя. СГВ проявив чітко окреслену тенденцію політизації своєї діяльності і фактично став "... посередником між державою та окремими громадянами менонітами". Комісія з обстеження СГВ у своїй доповіді президії ВУЦВКу (1925 р.) підкреслила непересічну роль і вплив Центрального Правління СГВ на життя громади, оскільки воно мало на меті захист прав менонітів в УСРР, незважаючи на їхнє соціальне походження. Досить чітко політична програма організації була висловлена лідерами менонітської общини: "... Прагнемо добитися більше економічних і громадянських свобод і прав для всієї менонітської спільноти... Вільні громадяни на вільній землі".⁵⁸

Свого часу уряд республіки оцінив діяльність Центрального Правління як бажання "... зміцнити свій авторитет і протиставити себе радянській владі".⁵⁹ Об'єднавча праця Союзу була доволі активною – за нетривалий час свого існування він скликав сім всеукраїнських з'їздів представників Союзу, зокрема останній – 25 – 28 лютого 1925 р. в к. Григор`івка Ізюмської округи Харківської губернії.⁶⁰ Питання необхідності перегляду ставлення радянської влади до менонітів в напрямку послаблення соціального тиску посідало першочергове місце на цих форумах.

Практична робота СГВ та його Центрального Правління свідчила про об'єктивні процеси політизації цієї своєрідної громади, які досить активно розгорталися і мали (всупереч заявам більшовиків про вирішеність національного питання) глибоку соціально-економічну підоснову. Досить важливо зауважити, що

названі процеси охоплювали не лише менонітів України, а набули всесоюзного розмаху. В січні 1925 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві. Консолідація менонітських общин набула також міжнародного характеру, що було вкрай небажаним для радянського уряду.

На середину 1925 р. український уряд та його контрольні органи з'ясували міру гостроти соціально-економічних та етнокультурних проблем менонітської громади, завдяки яким суспільна діяльність СГВ набула розмаху та міжнародного резонансу. Тактика боротьби зі зміцненням СГВ, як суспільної організації, та його позицій у громаді була по-більшовицьки витонченою та дієвою. Уряд планував не лише дискредитувати Правління СГВ шляхом організації відповідної кампанії в пресі, підривної діяльності сексотів у релігійних громадах та активізації радянської агітації й пропаганди. Metі послаблення СГВ слугували також термінові заходи по гармонізації поземельних відносин (навіть, незважаючи на защемлення інтересів сусідніх етнічних громад); виділення національних рад і районів; кадрові перестановки у виконавчих органах в місцях розселення менонітів. Тій самій меті слугувало зміцнення контролю держави над роботою школи, зокрема, забезпечення її класово витриманими викладачами, а також збільшення перепон у роботі недільних шкіл та релігійної освіти як такої.

1925 р. стосунки між СГВ та радянською державою, незважаючи на показну толерантність дійшли критичної межі. З цього приводу не зайвим буде згадати думку Л.Діка та Дж. Тоевса, які зауважили, що ради належним чином не оцінили "... такого корисного союзника, як меноніти".⁶¹ Зважаючи на сучасний стан джерельної бази з проблеми, називати менонітів та СГВ союзниками більшовиків у будь якому сенсі було б легковажним. Соціально-економічні, суспільні та політичні ідеали громади (її суспільної організації) та радянської держави (комуністичної партії) хоча й не набули очевидної гостроти були несумісними. Докорінні розбіжності світоглядних орієнтирів позначалися на устрої повсякденного життя, створюючи в громаді альтернативну [виділення Авт.] програму соціально-економічного, суспільного та культурного розвитку, що як небо від землі відрізнялася від більшовицької. В низці листів В.Янца та інших матеріалах СГВ (зокрема, матеріалах з'їздів) ця програма висловлена наступним чином: 1) коренізація силами менонітів; 2) відновлення довоєнних норм землекористування; 3) невтручання держави в справи

суспільного та духовного життя громади; 4) обов'язкове навчання Святого Письма в школі; 5) припинення антирелігійної пропаганди.

З впевненістю можна казати, що за умови подальшого розгортання діяльності СГВ перспективи радянської влади в менонітському селі ставали доволі сумнівними. Це підтверджують й результати виборів 1925 р., які, як вже зазначалося, були найбільш демократичними й прозорими за всю міжвоєнну історію УСРР. На виборах СГВ досить активно виступав як суспільна організація і домогся відповідних змін у новообраних радах. Ці ради, за висновками згадуваної вище Комісії, склалися переважно з менонітів і працювали формально, тобто гальмували і радянізацію менонітського села, і його поступ в напрямку соціалістичної перебудови.⁶²

Проаналізувавши результати виборчої кампанії 1925 р. та роботи обраних на них рад, республіканський уряд дійшов цілком логічного висновку, що менонітські ради не відповідали інтересам радянської влади через те, що ці "ради" власне радянську роботу саботували, діяли формально, прикриваючи собою бажання громади відновити дореволюційні порядки суспільного життя. З'ясувавши приховані мотиви менонітів, урядовці невідкладно охарактеризували й сутність їхньої суспільної організації. "Основою організації союзу є вузько національна відчуженість і релігійно-кастовий фанатизм місцевого населення..."⁶³ Висновки уряду були однозначними: "... Існуюча організація союзу побудована не в інтересах робітничо-селянського впливу на населення".⁶⁴ Втім, маючи законодавчі можливості розпустити СГВ, проголосивши його діяльність антирадянською, більшовики пішли іншим шляхом і перетворили його ліквідацію на показове, досить гучне політичне шоу, метою якого було не лише "інтернаціональне виховання трудящих", а й витравлення у останніх найменшого бажання створювати якісь політичні та суспільні організації за національною ознакою. Центральне бюро німсекції при ЦК КП(б)У з цього приводу дало досить чіткі настанови стосовно роботи відповідних контрольних і репресивних органів: "...Матеріал таємного розслідування повинний ... слугувати для офіційного всебічного обстеження політичної та економічної діяльності союзу відповідними державними органами і, в разі підтвердження звинувачень комісії ГВКу, шляхом показового суду з притягненням широких верств трудящих менонітів, які живуть в Україні, винести відповідний судовий вирок".⁶⁵

Слід визнати, що суспільна робота СГВ далеко виходила за межі компетенції кооперативної організації. СГВ спромігся надіслати своїх представників до Бердянська, Артемівська, Катеринослава, Харкова та Москви й встановити безпосередні зв'язки громади з вищими урядовими колами, внаслідок чого його правозахисна діяльність набула надзвичайної для свого часу ефективності. Союз, безумовно, виступав організатором масової еміграції менонітів за кордон, яка в середині 20-х рр. стримувалася не стільки протидією радянського державного апарату, скільки несприятливими міжнародними обставинами.⁶⁶ СГВ підняв питання про звільнення менонітів від служби в частинах Червоної Армії, а також про заборону антирелігійної пропаганди в менонітських школах. Як видно з фондів ВУЦВК, РНК та ЦКНМ, Союз ініціював створення менонітських релігійних спілок, зокрема альтернативних молодіжних гуртків “Бабсомолу” (баптистська молодіжна організація. – Авт.). Отже, суспільно значуща та політична діяльність СГВ була активною і різнобічною, і, що вкрай важливо, відбивала власну громадську й політичну позицію цієї специфічної етнорелігійної групи, яка не сполучалася з більшовицькою доктриною і комуністичним світоглядом.

12 серпня 1925 р. “Вісті ВУЦВК” оприлюднили статтю Ф.Мосенка “Голландці”, яка піддала нищівному висміюванню “... роботу цих культурників на ... радянській некультурній землі”, акцентувавши увагу на отриманих Союзом міфічних кредитах, привілеях, безвідповідальності, не пролетарському соціальному походженні членів Правління та натяках на шпигунську діяльність останнього. Перелічивши найбільш вигідні епізоди звіту ревізійної комісії, автор статті зі шпальт центрального урядового органу дійшов висновку: “Наведених фактів, нам здається досить, щоб бачити, що це за банда [виділення Авт.] “голландців”, що роз`їдає тіло Радянської України. Ми знаємо, що економічно й політично контрреволюція буває всяка. Одні сидять у конспіративних квартирах, другі – потай у лісі, інші навпаки – явно зі зброєю в руках йдуть проти радянської влади. А “голландці” ввели нову різностать контрреволюції, під формальною покришкою. Невже не можна притягти цієї банди до відповідальності! Треба й повинно. Відповідні органи це зроблять.”⁶⁷

Інспірована далі кампанія по ліквідації СГВ була характерною і типовою в історії ранньототалітарного суспільства. Водночас із дискредитацією в пресі радянські структури, зокрема ЦКНМ,

активізували діяльність по організаційному розвалу СГВ та ізоляції його правління. Планувалося провести районні конференції з тим, щоб підготувати суспільну думку до розпуску СГВ. Преса мала зі свого боку створювати ілюзію того, що розпуск Союзу відбувався добровільно в інтересах менонітів і виражав їхню волю.

Досить цікавою й нетиповою в радянській історії виявилася реакція власне менонітської громади та її керівників на перші закиди більшовицького уряду. Вже 17 серпня 1925 р. Центральне Правління СГВ та його районні управи висловили ВУЦВК протест "... проти огидних образ та обурливих інсинуацій злобної статті у "Вістях",⁶⁸ виказавши сподівання, що спільна подальша робота унеможливить появу подібних шовіністичних нападок, а також вимагали надання менонітам однакових з усіма народами СРСР умов для праці.

Кампанія протесту 15% німецького населення України не має аналогів у міжвоєнній історії і викликає повагу. Досить відзначити, що в середині 1925 р. жодна з інших етнічних меншин України не спромоглася організовано висловлювати інакомислення і вимагати, а не вимолювати, уважного ставлення до себе. В листі голови правління СГВ В.Янца до голови ЦКНМ М.Лобанова, датованому 16.09.1925 р., йдеться про цензурні перепони, які позбавили СГВ можливостей реабілітувати себе перед громадськістю на шпальтах "Вістей" та "Комуністу". Зважаючи на останнє члени Правління СГВ зробили висновок про відсутність реального доступу етнічних меншин до радянської преси. В своєму зверненні Правління просило ЦКНМ допомогти опублікувати спростування статті Ф. Мосенка і забезпечити таким чином відповідні права менонітської спільноти в УСРР.⁶⁹

На вересень 1925 р. припадає етап відчайдушної боротьби керівників Правління СГВ за збереження організації менонітської спільноти. Вереснем 1925 р. датована довідка про надання В.Янцу повноважень представника СГВ. Цей надзвичайно цікавий документ, збережений у фонді ЦКНМ, досить багато говорить і про рівень політичної культури менонітської спільноти і про відповідні політичні обставини. Передчуваючи близьку ліквідацію СГВ, Правління намагалося винести "справу менонітів" на розгляд вищих радянських структур Харкова й Москви, так, як було зроблено на початку 20-х рр. в обхід місцевих виконавчих органів. Повноваження В.Янца відповідали статусу "ходаків" перших років радянської влади (за виразом довідки: "Генеральне

повноваження діяти по всіх без винятку питаннях колоній і життя вихідців з Голландії (менонітів) на Україні, які входять у Союз...”⁷⁰). До переліку питань з компетенції ходока від менонітів входили: подання на свій розсуд “... всілякого роду статутів, проектів, доповідей і всілякого роду легальних договорів і концесій...”; укладання домовленостей від імені СГВ; ведення переговорів з Центральними та місцевими урядовими органами з питань сільського господарства, землевпорядження та культурного розвитку менонітських колоній тощо. Згідно з Генеральним повноваженням менонітська спільнота висловлювала цілковиту довіру до майбутніх дій свого делегата й закликала громадські, військові та залізничні установи сприяти В. Янцу у виконанні його місії.

Про те, що діяльність “менонітського ходока” була результативною свідчить той факт, що 14 жовтня 1925 р. “Вісті ВУЦВК” таки опублікували відповідь менонітської спільноти на виступ Ф. Мосенка, який, на їхню думку, поставив “... тяжкі обвинувачення громадського, державного і політичного характеру ... нацменшості”. Зміст статті свідчить, що меноніти на той час становили згуртовану етнорелігійну спільноту, яка, хоч і була лояльною владі, не була бездумною несвідомою масою, мала специфічні уявлення про зміст свого існування і прагла їх відстоювати. Громада мала керівне ядро, яке кваліфіковано слідкувало за політичною ситуацією в країні, налагодило прямі контакти у вищому радянському керівництві та використовувало їх для захисту інтересів менонітської спільноти. Закиди щодо посередницької діяльності Правління СГВ парувало наступним чином: “Мало не злочин для нашого населення наш критик вважає те, що це населення звертається до влади в Харкові по радянське право, переважно через свого представника, зовсім забуваючи, що наш робітничо-селянський уряд має завжди відчинені двері для селян. Звернутися з своїми наболілими, нерозв’язаними труднощами прямо й одверто до нашої влади, взнати від неї саму правду, революційну законність, шляхи нового побуту і будівництво життя – це найвірніший і найкоротший шлях до істини. Таке довір’я ясно повертає наше село лицем до уряду”.⁷¹

Блискучий антипамфлет СГВ не залишив сумнівів у тім, що ліквідація Союзу, як прихованого і досить впливового антиподу більшовицької системи, була безальтернативною. Добившись доступу до преси і блискуче виступивши в ній, СГВ виявив себе організацією, здатною ідейно та організаційно протистояти більшовицькому диктату, логічно і бездоганно з юридичної точки

зору мотивувати свої дії, убираючи власні інтереси в “радянську обгортку”. Ф.Мосенкові того ж 14 жовтня 1925 р. не лишалося нічого, як опублікувати коротеньке “спростовання”, в якому він зауважив, що виступав не проти менонітів, а проти їхніх ідейних керівників. “... Одне діло це нацменшості, - писав кореспондент “Вістей”, - себ-то вся маса працівників голландців, і інше діло Правління союзу. А про нього лише та про його роботу я і писав”.⁷²

Ініціювавши антименонітські закиди і отримавши досить відчутного ляпасу від громади, українське більшовицьке керівництво 1925 р. утрималося від подальшої ескалації “менонітського питання”. На шпальтах “Вістей” воно заявило, що “... редакція вважає дискусію в справі “Голландці” ... закінченою”.⁷³ Проте водночас активізувалася і протягом року була доведена до логічного кінця робота по політичній ізоляції Правління та реорганізації СГВ. Наслідком підривної діяльності відповідних органів стала дезорганізація об’єднаного руху менонітської громади, послаблення впливу закордонних менонітських організацій і зміцнення політичних позицій більшовизму у менонітському середовищі. Слід відзначити, що в цей час основна ставка робилася на політичні та економічні заходи. Загальне ставлення до спільноти в цілому залишалось сприятливим. Зокрема, уряд аж до розпуску СГВ виявляв уважне ставлення до врегулювання поземельних відносин у менонітських селищах, слідкував за дотриманням місцевими органами прав, наданих радянським законодавством релігійним общинам і сектам. Меноніти видавали в Москві щомісячний релігійний журнал, а також отримали певні пільги щодо виконання військового обов’язку. Водночас значно активізувалося вивчення етнорелігійних особливостей громади та агітаційно-пропагандистська праця партійних і комсомольських організацій в середовищі менонітського селянства.

Реорганізація СГВ 1926 р. відбулася досить спокійно без ексцесів і шуму. З матеріалів реорганізації та реєстрації районних менонітських кооперативних товариств видно, що менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в Радянській Україні. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації, серед них і В.Янц, емігрували до Канади⁷⁴. Ті ж, що лишилися, прагли віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Намагання громади відновити діяльність Правління у вигляді “Бюро з’їздів” не увінчалися

успіхом. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності. Те, що політичне життя країни вступило до чергової фази політичної ескалації було очевидним і позначалося як на житті етнічних громад, так і на відповідній роботі уряду.

З середини 20-х рр. зростання мережі радянських суспільно-політичних організацій стає питанням номер один щодо оцінки перспектив більшовицької влади на селі. Для ВКП(б), КП(б)У, ЛКСМ не було секретом, що їхні позиції на селі були надзвичайно хиткими.⁷⁵ Про це йдеться в низці аналітичних записок і зведень НКВС, ЦКНМ та НК РСІ. Після виборів 1925 р. та певної активізації етнічних рухів зміцнення впливу партійних і комсомольських організацій цілком логічно розглядалося як передумова збереження більшовицького політичного режиму тим більше, що в усіх етнічних громадах спостерігався потяг до створення альтернативних організацій, як на національній основі, так і інтернаціональних, зокрема, Селянського Союзу.

Найбільші проблеми з поширенням комуністичної пропаганди через партійно-комсомольські осередки та суспільні культурницькі установи спостерігалися в середовищі ревних католиків та протестантів. За спостереженням завнімсекцією Запорізького окружкому Шварца в 1926 р. меноніти до сельбудів та хатчиталень взагалі не ходили і вимагали припинити комуністичну пропаганду.⁷⁶

З 1927 р. посилюється антиеміграційна робота партійних і радянських організацій. Серед можливих заходів стосовно зменшення еміграційного руху нацменшин у проекті постанови Політбюро ЦК КП(б)У про роботу серед нацменшин в Україні (січень 1927 р.) названі розпуск організацій, причетних до вербування та підготовки еміграції; активізація діяльності ДПУ по виявленню відповідних організацій та осіб з подальшим висланням їх за межі СРСР; позбавлення окремих меншин (зокрема німців) пільг при отриманні закордонних паспортів; активізація роботи ДПУ по розкладу релігійних громад тощо.⁷⁷

Характерною прикметою політичних технологій, використовуваних більшовиками протягом 20-х – початку 30-х рр., для обробки масової свідомості етнічних меншин стали політичні процеси, які мали відповідне національне забарвлення, та превентивні удари по групах осіб, запідозрених у гуртуванні на засадах політизації національного питання. Схильність до вико-

ристання показових судових процесів у якості “однієї з найбільш популярних форм і методів агітації”⁷⁸ більшовики виявили з перших років врядування в Україні. Протягом 1921 – 1922 рр. КП(б)У фактично розгромила український національний рух, етапами якого були показовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, винищення “Просвіт”, широкі репресії в середовищі учителів, священників автокефальної церкви.

Добре відомо, що вже з середини 20-х рр. щоденна боротьба проти “національних ухилів” становила сутність не лише внутрішнього партійного життя, а й загального політичного життя в УСРР. Спрямована спочатку проти поглинених компартією націонал-комуністів, вже в другій половині 20-х рр. викривна кампанія перекинулася на всі сфери суспільного життя й переросла в пошук і викриття “націоналістичних контрреволюційних організацій”. Більшою чи меншою мірою “національні моменти” були присутніми в звинувачувальних промовах на усіх політичних процесах 20-х рр.: Справі обласного Центру дій (1924 р.), Шахтинській справі (травень-червень 1928 р.).

Пошук і переслідування “націоналістичних збочень” не припинялися від проголошення коренізації, стали її невід’ємною складовою і посилювалися рік від року відповідно до сумнозвісної тези Й.Сталіна про загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму. На початку 1927 р. в своїй доповіді Президії Ради національностей ЦВК СРСР IV скликання про становище і характер роботи серед національних меншин республіки уряд УСРР акцентував увагу на небезпеці “націоналістичних” тенденцій у середовищі етнічних меншин у зв’язку з відповідним минулим останніх. На підтвердження потенціальної націоналістичної загрози наводилися факти існування дрібнобуржуазного сепаратистського “Союзу еллінів Маріупольського повіту”, сіоністів, поміщицько-куркульської спілки колоністів зі збройними загонами самозахисту, збройних комісій підтримки порядку менонітів, німецького правосерівського союзу селян, польських куркульсько-клерикальних організацій тощо.⁷⁹ Довільне змішування історичних фактів, переінакшування назв реальних організацій дозволяло більшовицькому урядові маніпулювати свідомістю суспільства, завчасно створюючи й культивуючи образ ворога радянської влади з середовища етнічних меншин. Пильність урядових структур до потенційної націоналістичної небезпеки стократ підсилилася на етапі підготовки завершального етапу соціалістичного наступу.

Напередодні суцільної колективізації практично в усіх регіонах УСРР відбулися “викриття” і подальші політичні процеси над “прихованими ворогами радянської влади” з середовища етнічних меншин. 1929 р. органи НКВС пригадали темне минуле окремих етнічних громад, що дозволило інспірувати політичні процеси над “білополяками”, греками-білогвардійцями, греками-махновцями,⁸⁰ німцями, що співробітничали з окупаційними властями або були членами загонів самозахисту і т. і. Викривна кампанія досить широко висвітлювалася в місцевій пресі.

Наприкінці 20-х рр. вийшло декілька видань, які “викривали” контрреволюційну сутність менонітів та готували суспільну думку до наступу на цю етноконфесійну спільноту. Активізувалися виступи в пресі та у виданнях проти “націоналістичних ухилів в середовищі національних меншин”. Своє логічне продовження кампанія нагнітання суспільної істерії набула в низці політичних процесів першої половини 30-х рр., які скеровувалися на розгром процесів національного усвідомлення як в середовищі українців, так і етнічних меншин республіки.

Найбільш гучним відкритим політичним процесом був інспірований процес “Спілки визволення України” (1930 р.). За “приналежність” до СВУ було заарештовано понад 30 тис. осіб, що, зрозуміло, на певний час привело до паралічу окремих напрямків науково-дослідної праці в галузі історичної науки, мистецтвознавства, мовознавства, літератури та мистецтва. Подальший наступ політичної реакції пов’язаний з закритими політичними процесами “Українського національного центру” (1932 р.), “Української військової організації” (1933 р.), “Польської організації військової” (1933-1934, 1935, 1938 рр.), “Об’єднання українських націоналістів” (1934 р.), “Контрреволюційної організації колишніх боротьбистів” (1935 р.) тощо. В цей самий час на теренах СРСР був завершений розгром сіоністського підпілля і над швидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження “фашистських” формувань у німецьких національних районах. Протягом 1933 – 1937 рр. за відомостями НКВС “розкрили” 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації.⁸¹

Характерною ознакою політичної реакції першої половини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції в суспільстві до переслідування інакомислення як такого та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. Протягом 1933–1934 рр. в УСРР не лише були

придушені окремі невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широкоюсяжних “перетрушувань” кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що опікувалася нацменрботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишилося 4 співробітники. 1935 р. черговий раз замінили керівний склад “Укрдержнацменвидаву” через “... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти”. Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У “Про видавництво Укрдержнацменвидав” (2.02.1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети “Дер Штерн” Гулько, редактора єврейської секції видавництва І.Сударського,⁸² тобто осіб безпосередньо причетних до початків коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР “Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР” надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона, зокрема, втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів – Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У “Про кадри шкіл нацменшостей”, Секретаріату ЦК КП(б)У “Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові” (15.02.1935 р.), Секретаріату ЦК КП(б)У “Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму” (7.04.1935 р.); Політбюро ЦК КП(б)У “Про польський педагогічний інститут” (29.09.1935 р.) та ін. Супроводжували погром “націоналістичного підпілля” в радянській школі, як початковій, так і вищій.

На середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були вже усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі “скрипниківщиною”.

Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті політичного життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували як давні кадри політичної еліти країни, так і її молоді паростки, але й вихолощували та спрощували політику

коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Процес політизації етнічних меншин (так само, як і українців) взагалі, та їхньої радянзації, зокрема, протягом 1920 – 1935 рр. характеризувався надзвичайно суперечливими і складними явищами, основний зміст яких полягав у боротьбі комуністичної та антикомуністичних ідеологій за думки та свідомість суспільства та його етнічних прошарків. Помилкою було зводити його до іманентного більшовицького політичного терору, не помічаючи тієї величезної організуючої, корегуючої роботи, що дозволила останнім наприкінці 20-х рр. заручитися підтримкою значних верств населення для здійснення останнього наступу на приватника. В галузі суспільно-політичного життя більшовики проявили максимум винахідливості та політичного хисту, й використавши весь арсенал тогочасних політичних технологій, невпізнанно змінили суспільство, врешті підготувавши його морально до невідворотності перевороту початку 30-х рр.

Не останню роль у просуванні “радянзації” відіграло усунення від впливу на суспільство політичних опонентів більшовизму. На кінець 20-х рр. більшовицький провід досяг визначних успіхів у політичній ізоляції антикомуністичних рухів та окремих виступів. Методика превентивних ударів привела до суцільної дезорганізації опозиції як у містах, так і на селі, де селянство уміло та послідовно ізолювалося від самої думки про створення Селянського Союзу. До “року великого перелому” компартія підійшла як монополіст політичного думання та дії, нав’язавши суспільству ідею невідворотності формаційного стрибка. На цей час суспільство країни вже було неспроможним ані теоретично, ані організаційно протистояти комуністичній доктрині в її воєнно-комуністичній версії.

Протягом 20-х рр. більшовики, вміло маніпулюючи політичними гаслами, з одного боку; та здійснюючи масштабні соціально-економічні акції (землевпорядження, переселення, аграризація окремих етнічних меншин, кооперування, загострення соціальної поляризації), з іншого; домоглися того, що етнічні меншини втратили свої (політичні, суспільні) організації та, власне, уявлення про доцільність їхнього існування. Уряд спромігся роз’єднати й знесилити національні еліти, внаслідок чого процес “радянзації” етнічних меншин, тобто підпорядкування їх більшовицьким суспільно-політичним та економічним цілям, надалі не зустрів відчутних перешкод, які чинили хіба що окремі релігійні

осередки. Спеціальні установи пильно слідкували за становищем громадських організацій та настроями їхніх членів протягом усього часу їхнього існування.

Докорінні суперечності між особистісними інтересами керівного ядра більшовицької диктатури та переважної більшості населення країни, яке мало змогу проявляти громадську активність лише в організаціях радянського типу (формалізованих і позбавлених власної ініціативи вже на кінець 20-х рр.), привели до поступової ліквідації мережі найбільш життєвих форм громадських організацій протягом 20-х рр. Позбавивши етнічні громади можливості організовувати суспільні організації за власним бажанням, послідовно знищуючи саму думку про можливість існування Селянського Союзу та національних кооперативних організацій, більшовики врешті домоглися деполітизації і селянства, як суспільного класу, і окремих етнічних меншин, як етнічних складників суспільства. В такий спосіб режим, з одного боку, політично обеззброїв та знеособив селянський рух; з іншого боку, припинив визрівання політичних еліт національних рухів, перетворення етнічних меншин на національні та наступний етап актуалізації національного питання в СРСР.

¹ *Мац Д.* На высоком подъеме (О работе среди национальных меньшинств Украины) // Революция и национальности. – 1935. - №6. – С.62; Ялі С. Греки в УСРР. – Х., 1931. тощо.

² Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). – К., 1998.; Найман О.Я. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні//Сучасність. – 1997. - №12. – С.94-104.; Найман О. Халуціанський рух в Україні // Запорожские еврейский чтения. Вып. 2. – Запорожье, 1998.; Найман О.Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917-1925). – Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – К.,2000.; Гусев В. Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность. – С.78-85.

³ *Архієрейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГД. – 2000. - №2/4. – С.16-54.

⁴ Див.: Історія України. (Керівн. Автор. Колект. Ю.Зайцев). – Львів, 1996. – С.266; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. - №1-2. – С.116-155.; *Чирко Б.В.*

Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація “Україно”, 1995.; *Савчук В.О.* Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20 – 30-х рр. ХХ ст. // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: (3б. ст.)*. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С.288 – 294.; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 480 с.; *Шитюк М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.

⁵ *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С.152.

⁶ *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Поліус, 2000. – С.315.

⁷ *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917-1939 роках. – Автореф. дис. ...канд. істор. наук. - - 07.00.05. – К., 1995. – С.19.

⁸ ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.1816, арк. 34-36.

⁹ З політичної точки зору болгари були одним з найменш проблемних етносів УСРР. У низці доповідей протягом 20-х рр. зазначалася відсутність в їхньому середовищі політичних угруповань і релігійно-політичних груп. (Див.: ЦДАВО України, ф.413. оп.1, спр.17, арк. 83.)

¹⁰ Розкололася 1920 р.

¹¹ Розпущена 1928 р.

¹² Підпільний установчий з'їзд у Москві оформив 20-тисячну організацію, яка разом з “Гістадрутом” та “Кадими” склала ЄВОСМ, а 1926 р. перейменованій на ЄВТОСМ (Єдина всеросійська трудова організація сіоністської молоді).

¹³ Припинила існування внаслідок масових репресій на початку 30-х рр.

¹⁴ У доповіді ЦБ євсекції РКП(б) 1919 р. сіоністи були названі “... проститууючою партією...” – Див.: *Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг.* – Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю.Васильева... - Винница: Глобус-пресс, 2003. – С.53.

¹⁵ *Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг.* – Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю.Васильева... - Винница: Глобус-пресс, 2003. – С.58.

¹⁶ *Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг...* – С.60.

¹⁷ Там само. – С.20.

¹⁸ Там само.. – С.155.

¹⁹ Там само. – С.90-91.

²⁰ Там само.. – С.183.

²¹ Там само.. – С.165.

²² Скликати з'їзд планували 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за

- модусом: 1 чоловік від 1 тис. населення. – ЦДАВО України, ф.413. оп.1, спр.3, арк. 70.
- ²³ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг... – С.181.
- ²⁴ Там само.. – С.182-183.
- ²⁵ Там само.. – С.233.
- ²⁶ Там само... – С.235.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 73, арк. 33, 93; спр. 164, арк. 33.
- ²⁸ Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки // Історичні зошити. – К., 1993. – С.31-41, 49.
- ²⁹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг... – С.258-259.
- ³⁰ Там само.. – С.261.
- ³¹ Там само.. – С.275.
- ³² Висловлено стосовно Поалей-Ціон 15.07.1925 р.
- ³³ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг... – С.230.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.84, арк..17,19.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.5, арк.35,36.
- ³⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2930, арк.1-3.
- ³⁸ Там само, ф.1, оп.20, спр.6838, арк. 17,18.
- ³⁹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг... – С.18.
- ⁴⁰ Там само. – С.133.
- ⁴¹ Бройдо Г.І. (1885 – 1956) – радянський партійних і державний діяч, в 1921 – 1923 рр. заступник наркома у справах національностей, протягом 20 – 30-х рр. ректор Комуністичного університету трудящих Сходу.
- ⁴² Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг... – С.134-135.
- ⁴³ Там само. – С.157.
- ⁴⁴ Там само. – С.178.
- ⁴⁵ Найман О. Назв. праця. – С.95,96.
- ⁴⁶ РДАСПІ, ф.445, оп.1, спр.152, арк. 47.
- ⁴⁷ Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ т.). – К.: Науковий світ, 2002. – С.113.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1813, арк. 68.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.11, арк. 100.
- ⁵⁰ Сільський господар. – 1923. - №3. – С.13.
- ⁵¹ Історія попередників “Колоніста” є надзвичайно цікавою. Перша подібна організація виникла в 1918 р. і намагалася захищати інтереси німецьких колоністів протягом громадянської війни та іноземної інтервенції. Статут “Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси” був зареєстрований 26.01.1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого там же відбулися перші загальні збори організації.

Статут кооперативу, який став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів, базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу, як видно з матеріалів фонду Української економічної наради при РНК УСРР, був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів. (ЦДАВО України. Ф.3040, оп.1, спр.93, арк. 3 зв., 6.) У середині квітня 1921 р. між Союзом та урядом було досягнуто домовленості, за якою Союз зобов'язався зібрати з колоністів недоїмки розверстки 1920 р. і податок 1921 р., натомість у німецьких колоніях припинялася діяльність продзагонів і агентів Продкому, а також застосування форм примусового виконання, як то: тижневики, недільники, обшуки, посилка експедиційних загонів і т. і. (ЦДАВО України. Ф.3040, оп.1, спр.93, арк. 8.) Відповідне розпорядження райпродкомісарам телеграфно було розіслане 19.04.1921 р., а вже 29.06.1921 р. німецькі колонії виокремили в спеціальний 8 райпродком. (ЦДАВО України. Ф.3040, оп.1, спр.93, арк. 10,38.) Приклад існування Союзу був таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. 16.03.1922 р. подібна організація була зареєстрована на Катеринославщині. (ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.975, арк. 8.)

⁵² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1841, арк. 25.

⁵³ Там само, арк. 69.

⁵⁴ Див.: Протокол закритої частини засідання Малої президії ВУЦВКУ про обстеження Союзу голландських вихідців. – ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.10, арк. 107-110.

⁵⁵ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927): Збірник документів і матеріалів. (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: *В.І. Марочко.*) – К.,2000.– С.89.

⁵⁶ Там само. – С.90.

⁵⁷ З цього приводу Комісія, що обстежувала діяльність СГВ, зауважила, що його "... єдина мета – це національне (і релігійне) об'єднання та відокремлення, все інше – другорядне". - Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні... – С.116.

⁵⁸ Цит. за: *Осташева Н.В.* На переломе епох... Меннонитское общество Украины в 1914 – 1931 гг. – М.:»Готика»,1998. – С.70.

⁵⁹ Там само. – С.99.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.105, арк.6.

⁶¹ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні... – С.7.

⁶² Там само. – С.123.

⁶³ Там само. – С.124.

⁶⁴ Там само. – С.130.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.6, спр.75, арк. 48.

-
- ⁶⁶ Введенням обмежень на еміграцію сільськогосподарських робітників до США у зв'язку з економічною кризою та неспроможністю прийняти всіх бажаних емігрантів Канадою.
- ⁶⁷ Вісті ВУЦВК. – 1925. – 12 серпня.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.10, арк. 133.
- ⁶⁹ Там само, арк. 132.
- ⁷⁰ Там само, арк. 86.
- ⁷¹ Вісті ВУЦВК. – 1925. – 14 жовтня.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Після реорганізації СГВ ставлення керівництва УСРР до еміграційного руху етнічних меншин, зокрема менонітів, різко змінюється. 6 травня 1926 р. датована постанова ЦБ німсекції ЦК КП(б)У, в якій зроблений основоположний висновок стосовно менонітської еміграції: “Еміграція, як історичний момент завжди мала місце серед менонітів через нестачу землі та релігійні мотиви. Еміграційний рух характеризує меноніта з давніх давен і припиниться лише з ломкою його звичаїв та навичок”. – Цит. за: Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні... – С.202. – Підсумовуючи, ЦБ німсекції пропонувало не лише продовжити боротьбу за скорочення еміграції шляхом розгортання просвіти та врегулювання земельних відносин, а й рекомендував випустити з республіки непримиренних опонентів “радянзації” менонітського села, давши громаді тим самим зрозуміти, що “... еміграцію неможливо застосувати як засіб для того, щоб домогтися переваг, несумісних з принципами Жовтневої революції”. (Там само.)
- ⁷⁵ Приміром, на початку 1926 р. в Хортицькому районі нараховувалося 18 членів КСМ. - Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні... – С.196.
- ⁷⁶ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні... – С.197.
- ⁷⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.130, арк. 116-117.
- ⁷⁸ Коммунист. – 1921. – 14 июля.
- ⁷⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2496, арк. 2.
- ⁸⁰ Влітку 1929 р. г. “Приазовський Пролетарий” досить гучно висвітлювала “показову справу” громадян Тахта миша, Озуна і Чалиша, яким пригадали “махновське минуле” після виступу проти хлібозаготівель. В матеріалах справи звинувачення звелось до закидів у побитті міліціонера, лихословленні “... на адресу партосередку, радянської влади та міліції... Зокрема, Тахтами волав, збираючи навколо себе народ: “Товариші, подивіться ж, кого ці хулігани затримують (назвав він таким чином секретаря партосередку, міліціонера і комсомольця). Міліція, разом з партією, грабує селян і не дає їм можливості жити”. (Приазовський Пролетарий. – 1929. – 27

июня.) На початку серпня в тій же газеті висвітлювалися обставини “Справи № 300”, так званої “Справи над білобандитами в Мангуші”, що розгорталася під гаслом: “Боротьба триває й сьогодні. Громадянська війна стала історією, але ще лишилося куркульство, яке продовжує опиратися переможному наступові соціалістичних елементів села”. (Приазовський Пролетарий. – 1929. – 2 августа.) За результатами справи дві особи були засуджені до ВМН. (Наша Правда. – 1929. – 3 серпня.)

⁸¹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 - 30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – С.141.

⁸² ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.382, арк. 23-24.